

L'espai dels nòmades: Apunts d'una lectura geogràfica d'Ibn Khaldun¹

Mireia Belil, Mª Dolors Garcia

L'obra *Al-Muqaddimah*² d'Ibn Khaldun (1332-1406) té per objectiu l'explicació de les causes de la formació i la disgregació dels estats. L'autor buscava una regla general que expliqués aquesta dinàmica, si bé ho aplica en particular al Magreb. D'entrada, pot semblar només un tema històric, però allò que a nosaltres ens interessa no és l'explicació de la decadència del Magreb a la Baixa Edat Mitjana, sinó l'intent d'explicació de problemes aleshores actuals (retrocés de les superfícies cultivades, declivi de la majoria de ciutats, fragmentació estatal, etc.) per part d'un contemporani que en va donar una explicació en el fons molt geogràfica: la contraposició entre dos tipus de *gènere de vida*, una conceptual consagrada molts segles després per les aportacions de Vidal de la Blache (1845-1918) i la seva escola geogràfica.

Aquests apunts procedeixen de la lectura de l'obra esmentada, i en particular dels fragments triats per nosaltres com a més «geogràfics»³, és a dir, la part dedicada a la descripció del planisferi terrestre i les pàgines destinades majoritàriament a l'anàlisi de les societats nòmades; aquesta última selecció ha estat més di-

¹ Aquest assaig té el seu origen en un curs sobre «Pensament Geogràfic» (1981-82) al Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.

² *Al-Muqaddima* o *Prolegomena* de fet és La Introducció i el Llibre Primer d'una *Història Universal* (més coneguda a l'Occident com a *Història dels Berbers*, seguint el títol de la traducció al francès per W. M. de Slane, en 1852-56). Vegi's, entre d'altres, l'estudi preliminar per Elias Trabulsi a l'edició esmentada a la Bibliografia.

³ Les pàgines triades són: pp. 150-215 i 262-318. És evident que aquesta selecció té el caràcter subjectiu i limitat que tota tria comporta. Així, un criteri força diferent de selecció pot trobar-se en un llibre petit i excel·lent: ISAWI, CH. (ed.), *An Arab philosophy of History: Selections from the Prolegomena of Ibn Khaldun*, Londres, John Murray, 1969.

fícil perquè aquesta anàlisi és el *leit motiv* de bona part de l'obra. Cal dir que aquests fragments són la part que ha resultat més rica en idees i conceptes i la considerem l'aportació més significativa per a nosaltres d'Ibn Khaldun. La descripció del planisferi terrestre dóna una idea del coneixement relativament acurat que el món musulmà tenia en aquell moment de l'«ecumene» --heretat directament del món grec i en contrast amb l'Occident cristià que conceixia sobretot les fonts llatines--, però no resulta una aportació original d'Ibn Khaldun, el qual es limita a reproduir les informacions d'un home de ciència anterior, Mohamed al Idrisi (1099-1166). Com a punt de referència hem afegit també unes lectures de dos autors actuals que directament o indirectament s'han interessat pel pensament d'Ibn Khaldun des d'una perspectiva relativament geogràfica⁴.

El primer apartat d'aquest assaig tracta del procés de producció de l'espai nòmada i el segon tracta de la «beduïnització» o ampliació de l'espai nòmada al Magreb. Després s'analitzen els gèneres de vida nòmada i sedentari segons Ibn Khaldun i el seu paper en la dialèctica social que ell postula. Finalment, s'incorporen unes consideracions sobre dos aspectes de l'obra khalduniana, la visió de l'espai i el paper del determinisme anomenat «geogràfic».

LA PRODUCCIÓ DE L'ESPAI NÒMADA

Zones molt extenses de la superfície de la terra són marginals o inútils des del punt de vista del seu aprofitament agrícola (WHITE 1966, pp. 16-19). Tanmateix, una bona part d'elles ha pogut ser explotada pels homes mitjançant la ramaderia nòmada, que en termes generals pot ser considerada l'única forma d'utilització del territori amb sistemes «paleotècnics» (WOLF 1971) que ha fet possible la permanència de grups humans en el medi desèrtic.

Aquest medi molt àrid --totalment marginal o inutilitzable pels agricultors-- és aprofitat pels nòmades mitjançant la cria de ramats d'herbívors que transformen en energia i en productes diversos la mínima cobertura vegetal. Els recursos bàsics per a aquesta activitat, és a dir les pastures i l'aigua, són molt escassos i es troben subjectes a una variabilitat estacional i espacial molt acusada, que determina les direccions i el calendari de desplaçament dels nòmades. Així, doncs, la cultura material dels pastors nòmades es caracteritza per la dedicació preferent a la ramaderia i per la mobilitat de l'habitatge principal i els estris domèstics, i en definitiva de tots els mitjans de producció.

El grau d'aridesa del medi determina la composició dels ramats (JOHNSON 1974, pp. 8-11). La ramaderia de bòvids --donades les exigències en qualitat de

⁴ Vegi's les obres de Lacoste i De Planhol a la Bibliografia.

pastures, la quantitat de líquid que ingereixen i la regularitat amb què ho han de fer — només pot donar-se en un medi àrid de tipus moderat (és el cas de certes zones del Sahel, de les estepes d'Àfrica oriental). Les ovelles no són tan exigents quant a pastures i a necessitat de líquid (si disposen de bones pastures poden resistir deu dies sense beure) i les cabres encara menys. A més, aquestes s'adapten molt bé als terrenys escabrosos, inaccessibles a d'altres ruminants. Aquest fet, combinat amb una fecunditat comparativament alta, fa que el cabrum constitueixi un eficaç transformador de recursos, altrament molt difícils d'aprofitar.

Però en les zones d'aridesa extremada només els camèlids poden sobreviure, gràcies a la seva capacitat per a resistir molts dies sense beure i a la rapidesa dels seus desplaçaments que els permet d'aprofitar l'aigua i les pastures d'un territori molt extens. A més, són excel·lents animals de bast i també poden proporcionar força de tracció en feines agrícoles, qualitats que els fan ésser apreciats per les comunitats de sedentaris en contacte amb els nòmades. És clar que la varietat d'animals criats pels nòmades és més gran, però els esmentats han estat el suport fonamental de l'activitat productiva dels pastors de les zones a què Ibn Khaldun es refereix. Allò que cal destacar és que els grups nòmades especialitzats en un sol tipus d'animals són rars (VALDÉS 1981, p. 504), i que és normal la combinació d'espècies diferents, que imposa una complicada organització dels desplaçaments de les unitats productives (CARR 1977, p. 176). Així mateix, el tipus de relació que s'estableix amb els sedentaris és relativament diferent segons el tipus de ramaderia; aquest grau d'integració varia enormement, des dels «purs» (i, de fet, excepcionals) ramaders nòmades, que només en anys de dificultat tenen contactes amb grups sedentaris, fins als pastors nòmades que ells mateixos conreen camps com a activitat secundària, situació freqüent al Sahel i també a l'Atlas. Ibn Khaldun dóna molta importància a aquesta relació, entorn de la qual fa girar els grans canvis en la història d'una societat.

En relació amb l'origen del nomadisme — malgrat que s'hi havia volgut veure el resultat de l'evolució de grups de caçadors molt especialitzats — actualment gairebé tots els estudiosos (BOBECK 1962, p. 228) són del parer que cal trobar-lo en una especialització a partir de certs nuclis agrícoles (que practicaven un sistema mixt d'agricultura i ramaderia) per tal d'aprofitar recursos inútils des del punt de vista agrícola. De fet, el seminomadisme d'algunes zones en seria un exemple (CLARKE 1959, p. 96). És probable que en algunes ocasions raons de tipus polític contribuïssin a aquesta especialització: els grups expulsats cap a zones marginals van haver d'incrementar la seva activitat ramadera per tal de poder sobreviure.

En principi, la producció de l'espai nòmada ha estat, doncs, subjecta a condicionants «naturals», perquè la ramaderia nòmada s'ha desenvolupat en terri-

toris que no podien aprofitar-se per a la producció agrícola regular i que, en canvi, podien alimentar alguns dels animals domesticats coneguts. Malgrat això, històricament en la producció de l'espai nòmada s'hi han donat condicions de caràcter més «social», que han determinat els ritmes i límits del fenomen anomenat «beduïnitació» (PLANHOL 1968 i VIGNET-ZUNG 1979). La mobilitat dels mitjans de producció i la disposició de bones montures han constituït una molt valuosa eina polític-militar respecte a poblacions agrícoles i sedentàries. És veritat que aquestes tenen unes densitats de població molt més elevades i poden assolir un grau més profund de divisió del treball i, per tant, donar-se unes formes complexes d'organització política i d'especialització militar que les facin invulnerables davant els nòmades. És el cas històric de l'Imperi romà i l'Imperi xinès, que en les seves zones marginals van imposar als nòmades barres infranquejables, restringint l'espai nòmada al seu medi «natural» (era la funció del *limes* romà a l'Àfrica del Nord, o de la Gran Muralla a Xina). Així mateix, la colonització agrícola massiva i profunda d'un territori acabava per fer-lo invulnerable a la «beduïnitació», com és el cas de l'Europa Occidental i Central ja des de l'Edat Mitjana.

Però no ha estat sempre així en àrees agrícoles marginals (amb població relativament poc densa) o en períodes de forta dislocació política. La saturació del medi molt àrid (absoluta per creixement demogràfic, o relativa per una accentuació de l'aridesa) ha impulsat regularment alguns nòmades a ampliar l'àrea de pastures o bé a exercir un cert parasitisme sobre les comunitats agrícoles de sedentaris. Aquest és el procés de «beduïnitació», tal com havia succeït a l'Àfrica del Nord en els segles anteriors a Ibn Khaldun. Podem constatar que el període d'indiscutida superioritat militar dels nòmades s'estén d'ençà que van adoptar montures ràpides i resistents —sobretot el cavall al segon mil·lenni a.C.— fins al segle XVI. A l'Edat Moderna el sorgiment d'un estat modern centralitzat, dotat d'un exèrcit permanent i amb armes de foc va comprimir als seus límits «naturals» l'espai nòmada. I a partir de la dècada dels trenta del segle present, s'ha produït un canvi substancial en els condicionants «tècnics» de la producció de l'espai nòmada. La construcció de pistes i el motor d'explosió han fet que l'espai nòmada sigui accessible als habitants de les ciutats: mercaders i transportistes urbans han pogut substituir els nòmades en una de les seves principals activitats complementàries, el comerç i el transport, fins i tot en àrees desèrtiques. Això ha provocat una progressiva especialització ramadera, que ha significat una vulnerabilitat molt més accentuada a una secada com la del Sahel a la dècada dels setanta (COPANS 1975). Una xarxa cada vegada més espessa ha anat integrant aquest espai nòmada al de la ciutat, subordinant-lo i reduint la seva funcionalitat. La geografia política, amb la creació de nous estats i fronteres en espais anteriorment oberts, ha acabat de donar el cop de gràcia al gènere de vida nò-

mada i al tipus d'espai que aquest generava, esdevingut àrea marginal d'un territori organitzat en funció d'altres activitats productives.

LA «BEDUÏNITZACIÓ» DEL MAGREB

Una primera lectura de l'obra d'Ibn Khaldun ha portat sovint a considerar-lo com una autoritat per a confirmar la tesi d'una invasió d'àrabs nòmades com a causa de la ruïna i la beduïnització del Magreb; aquesta tesi ha estat molt ben acollida en general per la historiografia francesa, almenys la de caire colonialista (LACOSTE 1971, pp. 95 ss.). Per a aquesta historiografia, la veritable Àfrica del Nord era la berber i pre-musulmana, una Àfrica del Nord incorporada a l'Occident i cristiana. Un fet extern, la conquesta àrab del segle VII i, sobretot, la «invasió» dels nòmades del segle XI, haurien canviat la història del país, incorporant-lo a l'Orient i arruïnant-lo. Així, la missió històrica del colonialisme francès seria fer retornar el Magreb al món occidental, desarabitzant-lo i, a través de la colonització agrícola, tornar-li la prosperitat.

Segons LACOSTE (1971, pp. 99 ss.), aquesta interpretació és insostenible ja que el segle XI —que és el segle de les «invasions» hilalianes— no és de crisi general a tot el Magreb, sinó només a l'actual Tunísia i Algèria oriental. La crisi només és general en el segle XIV i està relacionada, en bona part, amb la pèrdua des del s. XIV del control magrebí sobre les rutes de l'or africà cap a Europa i el Pròxim Orient, i la progressiva marginació del Magreb dels grans tràfics internacionals en desviar els comerciants europeus l'activitat marítima cap a l'Atlàntic. Podem buscar, doncs, en aquesta marginació del Magreb, en trencar les bases econòmiques de l'equilibri entre nòmades i sedentaris, la causa de la inestabilitat política. I també seria la causa de la decadència econòmica tan prolongada que la regió va conèixer durant uns quants segles, més que no pas la presumpta «invasió» dels Beni-Hilal.

Ibn Khaldun havia de conèixer aquest fet (LACOSTE 1971, capítol V)⁵, però si no ho explicità amb detalls és pel seu deliberat enfocament generalitzador, és a dir, perquè volia establir una pauta general de la dialèctica que fa que es formïn i es desintegren els Estats, amb independència de circumstàncies concretes. Ara bé, aquesta pauta general no pot reduir-se a l'oposició entre nòmades i sedentaris —com a vegades s'ha volgut veure a l'obra Ibn Khaldun— perquè les dues societats no estan enfrontades sinó que representen estadis diferents d'una evolució general (IBN KHALDUN 1977, p. 719). De fet, l'explicació que l'obra d'Ibn

⁵ Potser Lacoste, en explicar-ho així, força la lectura d'Ibn Khaldun. Tanmateix, ni que fos així, no creiem que s'invalidés la seva interpretació general de la dialèctica social en Ibn Khaldun.

Khaldun permetia de formular és que el bloqueig estructural del Magreb no és el resultat d'una circumstància externa, com les «invasions» hilalianes, sinó de contradiccions internes. Així, el manteniment de la preponderància de les estructures tribals hauria imposat la impossibilitat de l'apropiació privada dels mitjans de producció i determinaria l'ús ineficaç dels recursos del territori. Així, també hi estaria relacionada la inestabilitat de les formes estatals, al seu torn lligada amb la crisi esmentada de les activitats mercantils que, de tant en tant, haurien pogut alimentar formes molt avançades d'organització estatal.

Totes aquestes circumstàncies internes haurien propiciat uns quants segles després la colonització, «que ha determinat, sense dubte, l'aparició del fenomen del subdesenvolupament» (LACOSTE 1971, p. 7). Aquesta colonització ha tingut molt sovint com a base justificadora considerar la dualitat entre els nòmades i sedentaris com una rivalitat antagònica, quan per a Ibn Khaldun no són societats aïllades una de l'altra i totalment antagòniques, sinó que les veu com dos estadis en l'evolució social (IBN KHALDUN 1977, p. 264).

En relació amb el procés de beduinització, De Planhol insisteix en la superioritat demogràfica dels nòmades sobre els sedentaris gràcies al clima sa del desert i a la immunitat relativa a les epidèmies (DE PLANHOL 1968, p. 14). D'aquí prové una tendència a l'increment numèric de la societat nòmada, que, en canvi, opera sobre uns recursos limitadíssims, empenyent els nòmades a entrar en relació amb el món dels sedentaris. El tipus de relació que s'establirà entre nòmades i sedentaris estarà molt condicionat per la mena de nomadisme que practiquen. Per a De Planhol el cas del Magreb és el cas dels nòmades beduïns, equipats amb montures ràpides i resistents i on, per tant, el desequilibri homes/recursos va traduir-se en una abassegadora pressió militar sobre els sedentaris, en un moment de crisi dels elements econòmics o socials que fonamentaven l'harmonia entre els dos gèneres de vida, com va ser la ruptura dels eixos comercials abans esmentats. Al Magreb els únics territoris que no es beduinitzaren i restaren com a illots d'agricultura són els massissos muntanyencs, on, com ja assenyala Ibn Khaldun, els nòmades no hi penetraren. Els massissos de l'Aurès i de la Cabília, a Algèria, i l'Atlas marroquí seran el refugi de la cultura berber «pagesa» (i de la llengua, fins avui). Però hi ha un gran problema per acceptar això: l'oposició nòmada/sedentari no correspon a l'oposició arabòfon/berberòfon. Molts nòmades són berbers i parlen berber; alguns nòmades que parlen àrab són en molts casos d'origen berber, i els nòmades «purament» àrabs són molt pocs. És un fet que no passa en absolut desapercebut a l'obra d'Ibn Khaldun (1977, pp. 633-634).

ELS NÒMADES I SEDENTARIS COM A DIFERENTS GÈNERES DE VIDA I LA DIALÈCTICA SOCIAL A L'OBRA D'IBN KHALDUN

Ibn Khaldun presenta en el capítol I del Llibre Segon (1977, pp. 263-264) la dualitat bàsica de les societats humanes: nòmades i sedentaris. En pàgines posteriors queda ben clar que no es tracta de dos tipus de societats antagòniques, sinó de dos nivells en l'evolució de les societats: el gènere de vida més simple, el del camp, i el més elaborat, el de la ciutat. Els nòmades són els representants més «purs» o més extremats del gènere de vida rural (això s'entén en una agricultura precària com la de moltes zones del Magreb on el seminomadisme és freqüent), perquè els pagesos més estrictes, més sedentaritzats, estan massa sota la influència dels habitants de les ciutats, sortides de la prosperitat agrícola i alimentades per aquests pagesos. Així, doncs, els *hadar* (IBN KHALDUN 1977, p. 264) són els «ciutadans» o habitants de poblats permanents⁶ i, de fet, la dualitat bàsica de les societats es dona en dos nivells d'evolució, el rural (la mostra més «pura» i primitiva del qual són els nòmades) i l'urbà o sedentari, el més evolucionat.

És interessant de notar com, en el medi rural, hi subratlla tres grups: els agricultors «*cuyo estado... es superior al de los nómadas*» (IBN KHALDUN 1977, p. 265); els nòmades que tenen bestiar menut — ovelles i cabres — i que, en la pràctica, sovint són seminòmades i habiten el medi semiàrid, l'estepa; i els nòmades camellers, que habiten el desert o *badiya*, d'on ve l'apel·latiu *badawin* o beduïns, i que són àrabs⁷. Aquests nòmades camellers o àrabs són superiors als «ciutadans» des del punt de vista físic i militar. Per una banda, la vida a l'aire lliure, l'exercici físic, l'alimentació més sòbria (IBN KHALDUN 1977, pp. 210-211) són factors que determinen que els àrabs siguin més forts, més sans i més purs. Per altra banda, són superiors també per raons socials: tenen una organització social molt simple i rudimentària, però particularment sòlida perquè és «natural», ja que es basa en el parentiu (IBN KHALDUN 1977, p. 280)⁸. Per fer justícia als «ciutadans» o sedentaris Ibn Khaldun té cura de demostrar que és a les àrees de poblament sedentari allà on es troba una major complexitat i organització de la vida. De fet, en aquestes descripcions ens trobem davant de força idees que configuraran, segles més tard, un dels conceptes més característics de la geogra-

⁶ En l'ús actual de l'àrab al Nord d'Àfrica, els *hadar* són els habitants del territori «urbanitzat», on hi ha ciutats i pobles permanents —tant si són artesans com pagesos.

⁷ Però no hem d'entendre això en sentit ètnic, ja que en llengua àrab el radical *'rb* designa alhora aquell que parla àrab i, normalment, el beduí.

⁸ En relació amb aquesta organització, l'autor fa moltes digressions sobre l'expressió de la solidaritat tribal o *asabiya* (IBN KHALDUN 1977, pp. 275-88), que sol utilitzar-se per a designar esperit de cos o sectarisme, cosa que ha portat a interpretacions equivocades.

fia vidaliana, el *genre de vie* o conjunt d'activitats mitjançant les quals el grup que les practica assegura la seva pervivència (VIDAL DE LA BLACHE 1911).

Així, aquests dos tipus de grups humans — que representen dues maneres de procurar-se la subsistència (IBN KHALDUN 1977, pp. 676-677)— poden conviure en un mateix territori mantenint diferents relacions entre ells. Però en èpoques de crisi (que poden ser degudes a causes molt diferents, com ara una irregularitat climàtica o un problema intern d'un estat) es produeixen enfrontaments, que no sempre són obligatòriament de nòmades contra sedentaris sinó que poden ser de grups de nòmades i sedentaris contra altres nòmades i sedentaris.

I es aquí on cal parlar de la dialèctica social d'aquests dos gèneres de vida a l'obra d'Ibn Khaldun, una dialèctica social que està governada per l'antagonisme següent: la forma superior culturalment i econòmica de l'evolució humana, la vida ciutadana, és vulnerable perquè és inferior militarment davant la forma més primitiva, la que encarnen els nòmades, i en particular els àrabs, és a dir, els nòmades del desert o beduïns, que tenen una més gran capacitat per a conquerir (IBN KHALDUN 1977, pp. 304-305).

Així mateix, la dialèctica política interna d'un regne es manifesta en termes semblants. Ibn Khaldun observa que els conflictes polítics i els canvis polítics es reflectien en canvis de dinasties. Explica també que la dinastia que és al poder tendeix a corrompre's i a perdre força, sobretot per efecte de la vida sedentària i luxosa; mentrestant, les famílies apartades del poder mantenen les virtuts primitives de la vida nòmada i quan s'aixequen contra aquella poden vèncer-la (IBN KHALDUN 1977, pp. 306-307). De fet, la dialèctica entre regnes o estats és igual: un poble que se sedentaritza i civilitza esdevé aviat inferior militarment als pobles encara nòmades. Per a Ibn Khaldun aquesta dialèctica és la que ha governat la història del Magreb, i la vulnerabilitat dels sedentaris davant els nòmades és l'explicació de la ruïna de la civilització urbana del Magreb (IBN KHALDUN 1977, pp. 311-316). Però no són causes externes —la invasió de nòmades de fora, «àrabs»—, sinó que la ruïna és el resultat d'una dialèctica interna que té com a pols diversos nivells de l'evolució de les societats magrebines.

LA VISIÓ DE L'ESPAI I EL DETERMINISME EN L'OBRA D'IBN KHALDUN

És interessant de detectar quina és la visió de l'espai que apareix en l'obra d'un estudiós del segle XIV que descriu diferents societats en relació amb el seu medi. En el text no es troba en cap moment una descripció «per se» del medi físic on es mouen els àrabs i els «ciutadans» o sedentaris. En canvi, s'observa sem-

pre un cert menyspreu per la identificació d'una persona amb una localitat (IBN KHALDUN 1977, pp. 279-280). En diferents moments se'ns presenta aquest fet com una mostra de la degradació de la vida ciutadana: en aquest estat un home es defineix per la seva pertinença a un lloc i no pas a una tribu o família. Per a Ibn Khaldun el sentiment de l'*asabiya* està per sobre de l'arrelament espacial. Això no vol dir que els nòmades no tinguin noció de quin és el seu territori. Les estructures tribals predominants fan que aquesta apreciació sigui en termes d'ús, però no com a propietaris. L'espai apareix com una zona d'actuació dels diferents grups (LEGRAND 1979, pp. 166-170), però no hi ha cap sentit de la propietat del territori, potser per la inexistència de l'apropiació privada dels mitjans de producció. Quan sorgeix aquesta apropiació privada dels mitjans de producció, canvia el sentiment d'arrelament al territori, com és el cas entre els «ciutadans».

En el mateix context es presenta la idea que la sobirania d'una tribu s'estableix i es defineix pel pagament d'un sèrie de tributs i per les aliances polítiques. En cap moment no es delimita un territori sobre el qual fer efectiva una sobirania: aquesta s'imposa sobre els pobles, no pas sobre els territoris. Quan els grups humans es desplacen, la sobirania se segueix exercint sobre ells, excepte quan es produeix un transtorn en les estructures fins aleshores existents que porta a un canvi de jerarquies de poder.

La voluntat de buscar una regla general de l'evolució dels Estats fa que al llarg del text d'Ibn Khaldun es trobi certa identificació de cada tipus d'espai (entès com a entorn físic), amb un diferent gènere de vida, d'home i de moral. L'autor adjudica a les zones muntanyoses un grup humà sedentari agricultor. A les ciutats, a més dels poders estatals, s'hi troben els artesans i grups ociosos. Les planes subdesèrtiques són el lloc de coexistència dels sedentaris agricultors i els nòmades de bestiar petit i mitjà, mentre que el desert és l'espai dels nòmades camellers. Aquests gèneres de vida no estan aïllats, sinó que entre ells hi ha relacions tant de caràcter comercial com militar. Es podria dir que l'espai és per a Ibn Khaldun un suport de les societats humanes: no es preocupa de l'espai «per se» sinó que el veu com un marc on es desenvolupa la vida dels grups nòmades i sedentaris. Però no es pot oblidar que l'autor dóna a aquest suport un paper actiu en la vida d'aquestes societats, encara que l'interès fonamental són els grups humans per ells mateixos. En definitiva, aquest intent de generalització al segle XIV és de gran valor en l'estudi de les relacions home-medi.

La descripció dels àrabs i els «ciutadans» permet d'introduir el tema del determinisme, tan debatut al llarg de la història de la geografia. Ens podem preguntar, doncs, si a l'obra d'Ibn Khaldun la vida i l'organització dels grups humans vénen determinats pel medi, és a dir, per l'entorn.

De fet, en Ibn Khaldun podem distingir entre un determinisme físic i un de-

terminisme social⁹. El determinisme físic (el medi físic com a factor determinant del gènere de vida d'un poble) apareix en la descripció dels nòmades. El desert dóna als àrabs la superioritat física i les qualitats morals, com a resposta a l'enfrontament i la supervivència en un medi advers. Aquesta característica del medi marca també la seva organització social en tribus unides per l'*asabiya*. Hi ha la necessitat d'una forta cohesió i cooperació per a sobreviure, procurar-se aliments i defensar-se. És també el medi el que condiciona les activitats productives, és a dir la ramaderia itinerant. Al mateix temps, veiem que Ibn Khaldun opina que l'estructuració de la vida en un gènere de vida i una organització social concreta redueix el camp d'actuació dels grups àrabs. Els àrabs poden sortir del desert, però només si es mantenen a les planes. Aquest tipus d'explicació no sobta gens si hom té en compte el context geogràfic i històric d'Ibn Khaldun, que parla d'una societat del segle XIV, tecnològicament poc avançada.

El determinisme social, és a dir, la consideració d'alguns aspectes culturals i socials com a determinants del comportament d'un grup concret, apareix sobretot en la descripció de la vida ciutadana i dels seus protagonistes, ja que les ciutats porten els homes a l'oci i a la degradació (IBN KHALDUN 1977, pp. 263-264). En molts moments sembla ben clar que Ibn Khaldun pensí que els homes són fruit més dels seus costums i hàbits que no pas d'una essència «humana» permanent. Més que de determinisme es podria parlar de la influència de la civilització i el gènere de vida en l'evolució dels grups humans. Malgrat la seva exposició en favor del determinisme físic en les societats nòmades —que, per altra banda, considera primitives— Ibn Khaldun ens mostra que, amb el progrés i la complexitat de la vida ciutadana, el medi físic perd importància sobre el comportament humà, i és substituït per un nou factor: la civilització. De fet, i saltant els molts segles de distància, no estem gaire lluny d'algunes de les idees bàsiques que van inspirar la *géographie de la civilisation* vidaliana¹⁰.

⁹ Aquesta expressió la utilitza X. DE PLANHOL (1968, p. 19). Cal explicitar que encara que la visió de Planhol sobre els nòmades segueix en alguns aspectes la d'Ibn Khaldun, és, en canvi, clarament determinista com es manifesta en la importància que dóna als canvis del medi físic, sobretot climàtics, al costat de la introducció —com a elements explicatius— de factors humans (invasions hitàlianes, caràcter dels pobles, decisions polítiques, llengua, religió). No és, doncs, estrany que de Planhol al principi de la seva obra faci l'afirmació següent: «l'auteur est de ceux qui croient volontiers que l'Islam, déterminant puissant du paysage géographique et de ses destins historiques, est à son tour et dès les origines déterminé par eux» (1968, p. 9).

¹⁰ Per una explicació dels conceptes bàsics d'aquest enfocament, vegi's Buttimer a la Bibliografia.

BIBLIOGRAFIA

- BOBECK, H., 1962, «The Main Stages in Socioeconomic Evolution from a Geographical Point of View», en: Wagner, Ph. L., Mikesell, M. W. (eds.), *Readings in Cultural Geography*, Chicago, Univ. of Chicago.
- BUTTIMER, A., 1971, *Society and Milieu in the French Geographic Tradition*, Association of American Geographers, Washington (traducción castellana: ed. Oikos Tau, 1980).
- GARR, J. C., 1977, *Pastoralism in Crisis. The Dasanetch and their Ethiopian Lands*, Research Paper, 180, Department of Geography, Univ. of Chicago.
- COPANS, J., 1975, «Images, problématiques et thèmes», en: Copans, J. (ed.), *Secheresses et famines du Sahel*, vol. I, Paris, Maspéro, Dossiers africains, pp. 9-36.
- CLARKE, J. I., 1955, «Studies of Semi-nomadism in North Africa», *Economic Geography*, 35, pp. 95-108.
- DE PLANOL, X., 1968, *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris, Flammarion.
- IBN KHALDUN, 1977, *Introducción a la Historia Universal (Al-Muqaddimah)*, Fondo de Cultura Económica, México (estudio preliminar, revisión y apéndices de Elías Trabulse).
- JOHNSON, D. L., 1974, *The Nature of Nomadism*, Research Paper, 118, Department of Geography, Univ. of Chicago.
- LACOSTE, Y., 1971, *El nacimiento del Tercer mundo: Ibn Jaldún*, Barcelona, ediciones Península.
- HUMPHREY, C., 1979, «The uses of genealogy: a historical study of the nomadic and sedentarised Buryat», en: *Pastoral Production and Society*, Cambridge University Press i Edit. de la Maison de Sciences de l'Homme, pp. 467-478.
- LEGRAND, J., 1979, «Conceptions de l'espace, division territoriale et divisions politiques chez les Mongols de l'époque post-imperiale», en: *Pastoral Production and Society*, Cambridge University Press i Edit. de la Maison des Sciences de l'Homme, pp. 155-170.
- VALDÉS DEL TORO, R., 1981, «Sociedades primitivas y arcaicas», en: Lluch, E. (director): *Geografía de la Sociedad Humana*, Barcelona, Planeta, vol. I, pp. 445-516.
- VIDAL DE LA BLACHE, P., 1911, «Les genres de vie dans la géographie humaine», *Annales de Géographie*, 20, pp. 193-212 y pp. 289-304.
- VIGNET-ZUNZ, J., 1979, «A propos de Bédouins: une réévaluation des rapports nomades-sédentaires», en: *Pastoral Production and Society*, Cambridge University Press i Edit. de la Maison des Sciences de l'Homme, pp. 467-478.
- WHITE, G. F., 1966, «The World's Arid Areas», en: Hills, E. S. (ed.), *Arid Lands: a Geographical Appraisal*, Londres, Methuen i Paris, UNESCO, pp. 15-30.
- WOLF, E. R., 1971, *Los campesinos*, Barcelona, Labor, colección Nueva Labor.